

ТЕОРІЯ, ФІЛОСОФІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 34(091)

DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2024-2-1>**Лепісевич Петро Миронович,**

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри загальноправових

дисциплін Інституту права,

Львівський державний університет внутрішніх справ,

вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5970-2988>

СТАНОВИЩЕ НАРОДУ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648–1649 РР.: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Феодална роздробленість і монголо-татарська навала призвели до політичного занепаду земель Південно-Західної Русі (України). Вони стали об'єктом зазіхань з боку кількох сусідніх держав з різним рівнем розвитку і типом державного ладу. Основна частина політичного роз'єднання українських земель на середину XIV століття опинилася під владою Польського королівства (Галичина, частина Західної Волині, Західне Поділля від 1430 року були анексовані Польщею). У Галичині було запроваджено адміністративно-політичний устрій та польське право, права місцевих бояр були урівняні із польською шляхтою. Українці були викинуті із урядових установ, була запроваджена повна колонізація населення і перетворення українських земель у звичайні провінції Польщі. Люблінська унія 1569 року, яка мала сумні наслідки для України, насамперед в соціально-економічній сфері (розширення і утвердження кріпацтва), в культурній сфері (утвердження католицизму), завершила процес правового оформлення суспільних станів, великих соціально-правових груп людей, які між собою різнилися спадковим юридичним становищем у суспільстві, певними правами та обов'язками. Відтоді до повноправних станів належали: шляхта (так у Польському королівстві називали феодалів), духовенство і міщанство, що стосується селянства, то упродовж XIV–XV століття, на відмінну від згаданих станів, воно свої права поступово втрачало і потрапляло у приватно-правовому аспекті в залежність від власників землі – шляхти чи духовенства, що призвело до відчуження українсько-білоруської шляхти від інших верств населення шляхом колонізації і зрештою до козацьких воєн і до національно-визвольної війни українського народу в середині XVII століття, в якій дрібна православна шляхта взяла активну участь.

Ключові слова: українські землі, польське право, колонізація, кріпацтво, утвердження католицизму, суспільні стани, шляхта, духовенство, міщани, селянство, український народ.

Lepisevych Petro. THE SITUATION OF THE PEOPLE OF UKRAINE ON THE EVE OF THE NATIONAL LIBERATION WAR OF 1648–1649: HISTORICAL AND LEGAL RESEARCH

Feudal fragmentation and the Mongol-Tatar invasion led to the political decline of South-Western Russia (Ukraine) lands. They became the object of encroachment by several neighbouring states with different levels of development and types of state systems. The central part of the political separation of Ukrainian lands in the middle of the 14th century came under the rule of the Polish kingdom (Halychyna, part of Western Volyn, Western Podillia were annexed by Poland in 1430). An administrative and political system and Polish law were introduced in Halychyna, and the rights of local boyars were equalized with the Polish nobility. Ukrainians were thrown out of government institutions, a complete Polonization of the population was introduced and the transformation of Ukrainian lands into ordinary provinces of Poland. The Union of Lublin in 1569, which had sad consequences for Ukraine, primarily in the socio-economic sphere (expansion and consolidation of serfdom), in the cultural sphere (the consolidation of Catholicism), completed the process of legalization of social states, large socio-legal groups of people who differed in hereditary legal status in society, certain rights and obligations. Since then, the full-fledged

estates included the nobility (the feudal lords were called in the Kingdom of Poland), the clergy and the bourgeoisie. As for the peasantry, during the 14th and 15th centuries, in contrast to the mentioned estates, it gradually lost its rights and fell into the private-law aspect of dependence on the owners of the land – the nobility or the clergy. It led to the alienation of the Ukrainian-Belarusian nobility from other strata of the population through Polonization and eventually to the Cossack wars and the national liberation war of the Ukrainian people in the middle of the 17th century, in which the minor Orthodox nobility took an active part.

Key words: *Ukrainian lands, Polish law, Polonization, serfdom, establishment of Catholicism, social status, nobility, clergy, burghers, peasantry, Ukrainian people.*

Вступ. В умовах зростання агресії та широкого використання насильницьких засобів вирішення національних, соціально-економічних, етнічних та релігійних проблем абсолютно закономірним є обстоювання прав українців на власну державність, історичний устрій у відповідності з внутрішнім світом і цінностями українського народу. Не винятком тут є століття полону України Річчю Посполитою. Намагання знищити українську ідентичність через утвердження кріпацтва й ополчення населення привело до масових протестів українського народу проти політики польського королівства в XV–XVI столітті. І саме стихійні народні протести привели до Великого повстання українців, виникнення українського козацтва, як нового соціального стану, що послужило соціальному вибуху і привело до автономного статусу Гетьманщини [1, с. 46], заклало підґрунтя для розуміння національної ідеї і позначило потенційний вектор розвитку державності українців.

Певних аспектів даної проблеми торкалися переважно «чисті» історики (наприклад, Макарчук С. В., Мельник І. І.), а також окремі історики права (Кульчицький В. С., Тищик Б. Й., Гончаренко В. І.). Чи не найближче, з нашого погляду, до висвітлення завдань цієї розвідки підійшов відомий історик П. Мельник, який в своїй праці «Боротьба за українську державність в XVII столітті» відобразив визвольний рух в Україні в цей період, складні процеси становлення і утворення української державності – Гетьманщини. Утім, як нам видається, в означеній проблематиці ще залишається чималий інтелектуальний ресурс.

Мета статті – відобразити становище українського народу напередодні національно-визвольної війни 1648–1649 рр., про-

яви сваволі і повної політичної розбещеності польських і українських магнатів, власників величезних земельних володінь, безправ'я українського селянства, його пригнічення і обмеження прав, що привело до великого народного повстання.

Матеріали та методи. У дослідженні було використано наступні методи: історико-правовий метод – для дослідження правових аспектів життя населення України у зазначений період, аналіз документів та правових норм того часу; порівняльно-історичний метод – використано для зіставлення соціально-економічного та політичного розвитку українських земель з іншими регіонами та державами; системний підхід – проведено аналіз взаємодії різних соціальних, економічних та політичних чинників, що вплинули на становище населення; діахронний метод – був застосований для вивчення змін у правовому та соціальному становищі українських земель протягом певного історичного періоду.

Результати. Шляхетська Польща гнітила основний клас виробників того часу – закріпачене селянство, перешкоджаючи його подальшому економічному розвитку. Після придушення козацьких повстань в 1630-х роках польські магнати і шляхта ще більше посилили кріпацьке гноблення народу України. Земельні володіння польських і українських магнатів досягли величезних розмірів за рахунок захоплення незаселених земель, загарбання земель, освоєних селянами, а також земель, що належали міщанам, козакам і навіть козацькій старшині. По всій території України зросли селянські повинності. У західних регіонах України панщина досягла вже п'ять днів на тиждень. На Волині, у північних районах Поділля, на Брацлавщині, в середніх регіонах Правобе-

режної Київщини панщина становила три – чотири дні на тиждень [2, с. 25]. Крім установлених днів панщини, кріпаки повинні були виконувати ряд інших робіт: лагодити греблі, робити закіс, возити з лісу дрова на панський двір, білити полотно, прясти, чесати вовну, стерегти фільварки. Від почесного господарства стягувався ще регулярний фіксований оброк грішми і натурою. Недаремно французький інженер Гійом Левассер де Баллан, який перебував в Україні під час служби в польській армії протягом 1630–1648 роках у своїй книзі «Опис України» писав: «Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кіньми на користь свого пана, а також сплачувати йому певну кількість хліба, курей, гусей і курчат перед Великоднем, Трійцею та Різдом. Крім того, повинні возити дрова для потреб свого пана та виконувати тисячі інших повинностей, не кажучи про гроші, яких пани від них вимагають. Але це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, але й над їхнім життям» [3, с. 14].

Проте визиск кріпаків не обмежувався незвичними видами робіт та податків. У шляхетській Польщі та на українських землях, магнати та шляхта протягом XV–XVII ст. користувалися пропінаційним правом (пропінація – від латинського *propinare* – пити «за здоров'я») тобто монопольним правом на виробництво та продаж горілки в своїх маєтностях [4, с. 156]. Право пропінації поміщики здебільшого здавали в оренду євреям. Панами надавалася монополія на володіння млинами, броварнями; селяни змушені були молоти зерно тільки у млині свого пана, сплачувати великий податок за помел, купувати горілку тільки в панському маєтку [3, с. 14].

Шляхтич мав щодо своїх підданих необмежену владу, яку він передавав орендарям своїх володінь. В орендованих маєтках, становище селян було особливо тяжким. Шляхтичі і купці, давали в оренду фільварок, або будь-який промисел, прагнули за короткий час оренди (як правило, 2-3 роки) одержати максимум прибутку, доводячи селян до цілковитого зубожіння і розорення.

Великим тягарем для трудящих була система відкупів, яка поширилася на українських землях після Люблінської унії [5, с. 254]. Існували відкупи на продаж горілки, тютюну, на збирання державних податків. Побори відкупщиків з населення, як правило, набагато перевищували суму, яку вони сплачували державі.

Безправні селяни потерпали ще й від свавілля політично і морально розбещеної шляхти [6, с. 211]. Одним з проявів такого свавілля панства були «наїзди», тобто збройні напади на феодалів-сусідів, якими пани-землевласники вирішували земельні суперечки. Захопивши містечко, мешканців із жінками та дітьми вбивали, майно забирали, а місто спалювали.

Незважаючи на жорсткий терор магнатів після придушення повстання 1637–1638 рр., селянство продовжувало боротьбу в найрізноманітніших формах: спалювало панські маєтки, вбивало управителів фільварків, втікали подинці і цілими сім'ями в Лівобережну Наддніпрянщину, Слобожанщину і Запорозжя. У 1647 році в ряді сіл на Київщині відбулися збройні виступи селян. У лісах і на пасіках (хуторах) з'явилися козацькі загони, готові підтримати селянство в його боротьбі з магнатами і шляхтою. Україна йшла назустріч великому народному повстанню [3, с. 15].

Значно погіршилося становище козацтва, в тому числі й реєстровців. Після поразки козацьких повстань 1637–1638 рр. під проводом Павла Бута, Якова Остряниці та Дмитра Гуни 24 листопада 1638 року польський сейм запровадив «Ординацію Війська Запорозького реєстрового», яка стосувалася устрою реєстрового козацтва. Реєстр остаточно встановлювався у кількість 6 тисяч козаків перед королем і Річчю Посполитою [7, с. 367]. Встановлювалася нова організація війська. На місце гетьмана польським урядом призначався комісар, особа, «яка була народжена в шляхетському стані, в лицарській справі досвідчена, підтримувала б у війську лад, запобігала б усяким бунтам». На посади полковників також призначалися особи шляхетського стану. Реєстрове військо повинно було

нести службу на Запорозжжі, запобігаючи виходу запорожців на «волость» (в Україну), дивитися, «щоб козацька вольниця не ховалася по островах і звідти не чинила б походів на море». Козаки-реєстровці позбавлялися частини раніше здобутих привілеїв – «старовинних судових установ, прав, доходів та інших відзнак» [3, с. 16].

Застосовуючи терор і репресії, магнати прагнули закріпити козацтво. Вони загарбували козацькі землі, а в разі непокори жорстоко карали підлеглих козаків. Сучасник свідчив, що черкаський підстароста Я. Смяровський наказував виколовати очі неслухняним [3, с. 17].

За відбування військової служби реєстрові козаки користувалися деякими привілеями: вони не виконували повинностей на користь магнатів, їхні сім'ї звільнялися від сплати ряду податків, їхні двори не підлягали постою жовнірів [8, с. 132]. Проте польські феодали порушували привілеї, надані реєстровому козацтву сеймом і королями. Магнати привласнювали собі майно померлих козаків, примушували сім'ї реєстровців відбувати повинності.

У другій чверті XVII століття несприятлива обстановка склалась також для економічного, політичного та культурного розвитку українських міст [9, с. 97]. Широке маси міського населення – ремісники і дрібні торговці – несли на собі великий тягар держав-

них (а в приватних містах – на користь власників) податків.

Значною перешкодою для розвитку торговельно-промислової діяльності міського населення була монополія шляхти на найбільш вигідні галузі промисловості, такі як млинарство, горілчана, пивоварна, на продаж продукції цієї промисловості. Городяни були позбавлені можливості вільно займатися лісовими промислами, бо земля була власністю феодалів або держави [10, с. 117].

Міські жителі в Україні зазнавали національного і ремісничого гніту від польських магнатів та католицького духовенства [11, с. 347]. Католики, що захопили місця в магістратах, не допускали православних до участі у місцевому самоврядуванні, обмежували їхнє право займатися ремеслом і торгівлею.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що колоніальна політика Польщі в Україні в XV–XVII ст., політика грубого насильства і грабінництва, жорстокого поневолення і розорення українського народу, окатоличення населення, викликала посилення боротьби українців за відстоювання права на саме існування як народу. Козацтво, міщани, православна шляхта, духовенство, зазнаючи утисків і розорення з боку польських магнатів, католицької церкви, змушені були спільно з селянством збройною боротьбою добиватися знищення іноземного панування в Україні.

Список використаних джерел:

1. Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини: навчальний посібник. Львів: Світ, 2000. 118 с.
2. Баранович О.В. Залюднення України перед Хмельниччиною: Залюднення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. Київ. 1930. С. 25.
3. Мельник Л.Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.). Київ: Освіта, 1995. 192 с.
4. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Монографія. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2000. 296 с.
5. Макарчук С.В. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. Львів: Світ, 1999. 352 с.
6. Маковський В.І. Становлення основ української державності в середині XVII ст. та причини її ліквідації. Дніпродзержинськ. 1995. 245 с.
7. Історія України. Нове бачення: У 2-х т. / За редакцією В.А. Смолія. Київ. 1996. 494 с.
8. Горобець В.І. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII ст. Київ: Інститут історії України НАН України. 2000. 187 с.
9. Історія України в документах і матеріалах. Київ. 1941. Т. 3. С. 96–98.
10. Смолій В.А. Степанков В.С. Політична система українського суспільства в роки Національної революції XVII століття / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2008. 120 с.
11. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Львів: Світ, 1991. 574 с.

References:

1. Boiko, I.I. (2000). Derzhava i pravo Hetmanshchyny: navchalnyi posibnyk [The state and law of the Hetmanate: study guide]. Lviv: Svit. 118 p. [in Ukrainian].
2. Baranovych, O.V. (1930). Zaliudnennia Ukrainy pered Khmelnychchynoiu: Zaliudnennia Volynskoho voievodstva u pershii polovyni XVII st. [Populating Ukraine before Khmelnytskyi: Populating the Volyn Voivodeship in the first half of the 17th century]. Kyiv. P. 25 [in Ukrainian].
3. Melnyk, L.H. (1995). Borotba za ukrainsku derzhavnist (XVII st.) [The struggle for Ukrainian statehood (XVII century)]. Kyiv: Osvita. 192 p. [in Ukrainian].
4. Shcherbak, V.O. (2000). Ukrainske kozatstvo: formuvannia sotsialnoho stanu. Druha polovyna XV – seredyna XVII st. Monohrafiia [Ukrainian Cossacks: formation of the social state. The second half of the 15th – the middle of the 17th century. Monograph]. Kyiv: Publishing House "KM Akademiia". 296 p. [in Ukrainian].
5. Makarchuk, S.V. (1999). Pysemni dzherela z istorii Ukrainy: Kurs lektsii [Written sources on the history of Ukraine: Course of lectures]. Lviv: Svit. 352 p. [in Ukrainian].
6. Makovskyi, V.I. (1995). Stanovlennia osnov ukrainskoi derzhavnosti v seredyni XVII st. ta prychny yii likvidatsii [Formation of the foundations of Ukrainian statehood in the middle of the 17th century and the reasons for its liquidation]. Dniprodzerzhynsk. 245 p. [in Ukrainian].
7. Istoriiia Ukrainy. Nove bachennia: U 2-kh t. / Za redaktsiieiu V.A. Smoliiia [History of Ukraine. New vision: In 2 volumes / Edited by V.A. Smolii]. (1996). Kyiv. 494 p. [in Ukrainian].
8. Horobets, V.I. (2000). Politychnyi ustroi ukrainskykh zemel druhoi polovyny XVII – XVIII st. [The political structure of Ukrainian lands in the second half of the 17th – 18th centuries]. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. 187 p. [in Ukrainian].
9. Istoriiia Ukrainy v dokumentakh i materialakh [History of Ukraine in documents and materials]. (1941). Kyiv. Vol. 3. Pp. 96–98 [in Ukrainian].
10. Smolii, V.A. & Stepankov, V.S. (2008). Politychna systema ukrainskoho suspilstva v roky Natsionalnoi revoliutsii XVII stolittia / NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy [The political system of Ukrainian society during the National Revolution of the 17th century / National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of History of Ukraine]. Kyiv: Institute of History of Ukraine. 120 p. [in Ukrainian].
11. Doroshenko, D.I. (1991). Narys istorii Ukrainy [Essay on the history of Ukraine]. Lviv: Svit. 574 p. [in Ukrainian].